

Štědroň, Miloš; Šlosar, Dušan

Hudební výrazy ve Slováři českém Jana Františka Josefa Ryvola z roku 1705

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. H, Řada hudebněvědná.
2003-2005, vol. 52-54, iss. H38-40, pp. [277]-281

ISBN 80-210-3965-5

ISSN 1212-0391

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/112043>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILOŠ ŠTĚDRŮ, BRNO – DUŠAN ŠLOSAR, BRNO

HUDEBNÍ VÝRAZY VE SLOVÁŘI ČESKÉM JANA FRANTIŠKA JOSEFA RYVOLY Z ROKU 1705

Roku 1716 vyšel v pražském nakladatelství Kašpara Vusína Slovář český, to jest: Slova některá česká, jak od latinářův tak i od Němcův vypůjčená, zase napravená, a v vlastní českou řeč obrácená, k užívání milovníkův české řeči. Budeme mu věnovat pozornost, protože mezi 456 slovy, která obsahuje, je i 25 návrhů hudebních termínů či slov, která s oblastí hudby nějak souvisejí. (Moderní edici této památky připravila Alena M. Černá pro Listy filologické.)

Autor je podepsán iniciálami K. J. F. J. R. K. s C. H. Ko. M., což znamená: kněz Jan František Josef Ryvola, křížovník s červenou hvězdou, komtur mostský. (Nejasné, náznakové autorství bylo příčinou toho, že v literární historii byl slovník zprvu připisován nakladateli Kašparu Vusínovi a v důsledku toho se mu pak neprávem přičítaly puristické postoje.) Podtitul knížky o třiceti stranách výstižně charakterizuje její zaměření: je to jeden z puristických slovníků, které si kladly za cíl „očistit“ češtinu od přejatých prvků, zde speciálně latinských a německých, a „napravit“ ji návrhem náhrad za ně.

Jazykový purismus, tj. snaha vymýtit z jazyka cizí lexikální prvky není v té době nikterak nová. Po Husovi se znovu objevuje na sklonku šestnáctého století, které obohatilo slovní zásobu v humanistickém duchu množstvím řecko-latinských internacionalismů. Matouš Benešovský, autor české gramatiky (1577) a prvního pokusu o etymologický výklad Knížka slov českých vyložených (1587 – obějí v současnosti vydal Ondřej Koupil), oživil po přechodném blahoslavovském liberalismu (vysloveném v Grammatice české 1571) ostrážitý poměr k cizím slovům: „Druhá, aby raději svejch líbeznejch slov užívali nežli cizích. Proč medle nemám raději říci vajvoda, nežli polní hejtman, ouředník nežli hejtman, poněvadž hejtman česky zní dnes muž, jakoby zejtrá býti mužem neměl... Nechci všech slov německých vtroušených zbytečně a darmo sem přivoditi, zvláště toho bídného fedrovati, ješto jest nepřijemné na skrze ušima našima, a jiného rozumu nežli v německé řeči. Nebo fedr jest péro, tedy fedrovati bude perovati.“ atd. Námitky byly tedy iracionální: nepřijemné znění a odlišné významy než v předávajícím jazyku. Šlo tedy o projev citového poměru k domácímu jazyku a obavy před jeho zatlačením. Širšího ohlasu došly puristické názory až v době pobělohorské, kdy

pocit národního ohrožení začal sílit. Symptomatická je Balbínova *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (Obrana jazyka slovanského, obzvláště českého) vzniklá v letech 1672–1673, tedy zhruba ve stejné době jako Konstancova *Lima linguae Bohemicae* (1667), Šteyerův *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* (1668), Rosova *Čechořečnost* (1672) a jeho slovník *Thesaurus linguae Bohemicae*. Otázky spisovného jazyka a jeho čistoty začaly být společenským tématem. Podle Ondřeje Koupila (2005) v tomto dobovém kontextu sehrál zřejmě důležitou úlohu jakýsi zárodek vlastenecké učené společnosti seskupený kolem křižovnického velmistra J. I. Pospíchala. A z křižovnického prostředí pocházel i František Josef Ryvola (1649–1734).

V předmluvě vysvětluje autor motivaci svého díla. Je jí skutečnost, že existence četných německých přejímek v češtině svědčí v očích Němců o její nedostatečnosti. Nadto prý hrozí nebezpečí postupného vytlačení češtiny v Českém království němčinou. Slovník je pokusem, jak tuto situaci změnit a češtinu zdokonalit podle vzoru francouzštiny, italštiny a jiných jazyků. Slovník je podle autora návrhem, který nemusí dojít všeobecného souhlasu, ale v tom případě by aspoň mohl sehrát úlohu podnětu k nápravě.

Pro ilustraci si uveďme Ryvolova hesla počínající hláskou *a-*.

Abrys vyobrazna

Almara schránovka neb schránice

Almužna chudo-dar

Ambyt prochod neb prochoz

Anjel Božský poslánik neb posel Boží

Appatyka líkovna neb líkárna, líkovnice

Appatykář líkovník neb líkárník, likostrojč

Armbandty náručnice

Aufvarter dvorosluh

Austrye střehovka

Je zřejmé, že za nežádoucí prvky se pokládají jak slova původu německého, tak řecko-latinské internacionalismy. A očištné úsilí je obráceno jak proti přejímkám poměrně nedávným (*austrye*, tzn. Auster neboli ústřice), tak proti slovům dávno v češtině zdomácnělým (*almužna*). Náhradami jsou veskrze umělé odvozeniny (*schránice*) nebo složeniny (*chudo-dar*).

Mezi hesly Slováře nacházíme několik útvarů majících úzký nebo zprostředkovaný vztah k hudební kultuře.

Bassa bručka neb hlubozník

Cantor žák neb spěvák

Clavicord mosazo-strunec neb bijo-strunec, cymbál

Discantista spěváček neb malý žáček

Echo rozláhání

Forma takovnice neb podoba

Kunst vynález neb ostrovtipnost

Kunstuck dílo ostrovtipnosti neb výboro-nález

Loutna líboňka

Litera *zvučka neb slovka*

Litanye *duchovní velebení*

Musica *hudba*

Muzikář *hudbář neb hudec*

Partes *díli hudební*

Proporci *rozměra*

Puňtík *známka*

Schelln *zvonek neb zvůček*

Štych *ráz, neb bod*

Štymovati *hlasy rovnati neb hlasovati*

Šturmovati *na zvon hořo-znamení dáti*

Šulmeister *mládežo-učik neb učitel*

Študent *učenec neb kního-vtipník*

Študýrovati *umění skoumati*

Poěta *veršovec*

Tancovati *skákati neb skočně se votáčeti, otáčně se hejbatí*

25 návrhů hudebních termínů či slov, která s oblastí hudby nějak souvisejí ve slovníku Jana Františka Josefa Ryvoly – to je více méně náhodný výběr slov z doby, kdy hudba představovala v životě české společnosti již natolik nespornou a významnou aktivitu, že tato slova působí velmi chudě a nezachycují pohyb, který se zejména ve druhé polovině 17. století v české společnosti ve vztahu k hudbě odehrál. Vždyť odjinud – a to nejen z pramenů hudební, literární či ikonografické povahy – víme, že hudba se stávala čím dál tím víc aktivitou, která umožňovala značné společenské povznesení, změnu prostředí, cestování a další skutečnosti, jakých nebylo možno v poddanském postavení dosáhnout.

Ryvolova slova pak zejména pokud jde o oblast hudebních nástrojů přinášejí jen velmi kusé informace. I když je samozřejmé předpokládat, že informace v takovýchto kompendiích jsou vždy staršího data – někdy může být diference vzhledem k aktuálnímu stavu značná –, přesto je Ryvolův instrumentář velmi chudý. Vždyť obsahuje vlastně jen čtyři hudební nástroje, a to tyto: bassa /bručka neb hlubožník/, clavichord /mosazo-strunec neb bijo-strunec, cymbál/, loutna /líboňka/ a schelln /zvonek neb zvůček/. V době, kdy enormně narůstá význam houslí, existuje umění trubačů a tympanistů, pěstuje se hra na loutnu, objevují se první české sonáty pro sólové housle, kvete hudba v jednotlivých řádech, specifickým vývojem prochází církevní hudba, hudba šlechtických rezidencí, operní hudba, rozšiřuje se a hlavně technicky zdokonaluje instrumentář takřka všech druhů hudby, je tato chudoba nepochopitelná a těžko vysvětlitelná.

Zastavme se krátce u clavichordu, který měl přece jen univerzálnější význam jak pro vokální hudbu, tak i pro sólovou nebo komorní hudbu. Ryvola se zřejmě inspiroval zvukem nástroje, když vzájemně přiblížil clavichord k cimbálu. Pavel Kurfürst konstatuje v antologicky pojaté velké monografii *Hudební nástroje* (Togga, Praha 2002), že se „...koncem 18. století rozšířil Hackbrett, cimbalom, cimbál apod. jako lidový nástroj v Rakousku, ve Švýcarsku, v Maďarsku, v Rumunsku, na Ukrajině, v Polsku, v Čechách, na Moravě a na Slovensku“...

A autor klade plným právem otázku: proč právě zde? Situaci podle zatím nelze definitivně vyřešit, a proto konstatuje: „...„Proto se namísto závěru ptám: nestálo by za to zjistit, proč jsou koncovky, Klirrstock, dlouhé trouby, dvojité píšťalky, citera a cimbál rozšířené převážně v této geografické oblasti“!?!? Autor má na mysli Karpatskou kotlinu – viz str. 42 citované knihy, kde jsou také u jednotlivých národních kultur uvedeny odkazy na evidenci těchto skutečností v příslušné zemi spolu s doklady o rozšíření cimbálu v jednotlivých zemích a s příslušnou literaturou, která tuto skutečnost reflektuje.

Kurfürst považuje za signál k pronikání cimbálu (a podobně i dud a niněry) a také k jeho až „...„módní oblíbě v tzv. vysoké hudbě““ (viz citované dílo, s. 448) především rekonstrukci nástroje, jak ji provedl 1690 Pantaleon Hebenstreit v Merseburgu. Od této doby se datuje pro převážnou většinu organologů vznik a existence novodobého cimbálu a hackbrettu. Poněkud problematické je jeho tvrzení ze s. 448, že „...„s názvem tohoto nástroje – cymbal – se setkáváme v českých literárních pramenech poprvé v roce 1680“ – viz s. 448... Ovšem jak u Komenského, tak i u Michny nalézáme označení „cimbál, cimbálek, cimbáleček“ nejméně o dvě desetiletí dříve...

Spojení clavichordu s cimbálem spíše svědčí o tom, že Ryvola postupuje v daném případě ryze pragmaticky, jako by si nechtěl uvědomit konstrukční a organologickou odlišnost obou nástrojů a spojil je na základě jejich podobného zvuku.

Zdůraznění loutny a basy je pochopitelné a volba dalších hudebních označení jen vzdáleně obráží bohatou hudební konjunkturu v tehdejších zemích Koruny české. Zdá se, že velké rozšíření tance a jeho společenská prestiž způsobily zařazení hned tří výrazů – Tantzmeister, tancovati a Tantzpoden. Nejzajímavější je – pomineme-li slova pro hudební aktivity jako štymovati, partes, Kunstuck – vřazení slova forma /takovnice neb podoba/.

Je snadné odsoudit Ryvolův pokus jako zcela nahodilý nebo povrchní. Z jiných historických situací víme, jak často vynikající uživatelé a tvůrci hudby používají terminologie, která zdaleka neobráží bohatství jejich hudebního myšlení. Takovým příkladem by byla v českém terénu konfrontace dvou časově dosti blízkých osobností. Jednou z nich je Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic a jeho lakonický popis hudební velmoci Benátky (a přitom Harant zřejmě jako jediný využil velké hudební podněty z této kultury a vytvořil parodickou mši na základě benátského madrigalu Lucy Marenzia). Jiným dokladem pak je šlechtic, voják a jakýsi diplomat Jindřich Hýzrl z Chodů, současník Albrechta z Valdštejna, jehož barvitě popisy připomínají nadšení okouzleného diletanta, který vše viděné podrobně komentuje...

Stejně jako v jiných podobných případech, ani Ryvolovy hudební neologismy (obdobně jako puristické návrhy z jiných oblastí) nedošly všeobecného rozšíření. Důvodem byla nepochybně jejich neobvyklá a neústrojná forma a pak skutečnost, že v české hudební terminologii měly prvky cizího původu namnoze dlouhou tradici. Jediným, nechtěným důsledkem Ryvolova slovníku bylo mylné hodnocení Vusínova díla *Dictionarium von dreien Sprachen, Deutsch, Lateinisch*

und Böhmisch (Praha 1700) jako práce nepříznivě poznamenané neústrojným neologizováním. Obdobně dopadl i mnohem pozdější ojedinělý pokus Jana Šidla ze Šumic (1868) o počestění terminologie varhanářské (Sehnal 2003).

LITERATURA:

- ČERNÁ, Alena M.: *Slovník Jana Františka Josefa Ryvoly (Rivoly) z roku 1705*. Listy filologické 128 (2005), v tisku
- KOUPIL, Ondřej: *Česká gramatografie a kulturní reflexe češtiny v letech 1533 – 1672*. Univerzita Karlova 2005 (rkp. disertační práce)
- KOUPIL, Ondřej: *Matouš Benešovsky zvaný Philonomus: Grammatica Bohemica Gramatika česká – Knižka slov českých vyložených*. K vydání připravil a úvodem opatřil O. K., Praha 2003
- KURFÜRST, Pavel: *Hudební nástroje*. Praha 2002.
- SEHNAL, Jiří: *Barokní varhanářství na Moravě. Díl 1. Varhanáři*. Brno 2003
- ŠTĚDRŮN, Miloš – ŠLOSAR, Dušan: *Dějiny české hudební terminologie*, Brno 2004

DIE MUSIKOLOGISCHEN TERMINI IN JAN FRANTIŠEK JOSEF RYVOLAS SLOVÁŘ ČESKÝ

Das Slovář český erschien im Jahre 1716 bei Kašpar Vusín in Prag. Mit seinem Wörterbuch unternimmt Ryvola den Versuch, die tschechische Sprache von fremden, also deutschen und lateinischen Elementen zu säubern. Auch bei 25 musikologischen Stichwörtern (der insgesamt 456) schlägt der Autor einen tschechisierten Begriff vor. Fast keine dieser puristischen Neuprägungen hat sich jedoch in tschechischer Musikterminologie etabliert.